

XARAKTER AKSENTUATSIYASI VA UNING TIPLARI

Zokirova Axrora

*Andijon davlat universiteti Ijtimoiy-iqtisodiyot fakulteti
Pedagogika va psixologiya yo`nalishi 405-gurux talabasi
Ilmiy rahbar: Suleymanova T.G.*

Annotatsiya: Mazkur maqolada, bugungi kunda inson hayotning muayyan davrida yuzaga keladigan xarakter aksentuatsiyasi tiplarning og'ishgan-xulq-atvor shakilanishiga ta'sirining psixologik mexanizmlari va ushbu muammoning chet el olimlari tomonidan o'rganilganligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy muhit, astenik, psixika, extiyoj, xarakter aksentuatsiyasi, emansipatsiya

Xarakterning aksentuatsiyasi – inson xarakterining individual xususiyatlarining haddan tashqari intensivligi (yoki kuchayishi)...

Xarakterli aksentuatsiya deganda nimani anglatishini tushunish uchun "xarakter" tushunchasini tahlil qilish kerak. Psixologiyada ushbu atama insonning butun hayotida iz qoldiradigan va uning odamlar bilan, o'ziga va mehnatga bo'lgan munosabatini belgilaydigan insonning eng barqaror xususiyatlarining to'plami (yoki yig'indisi) sifatida tushuniladi. Odatda, xarakterli xususiyatlar yanada jonli va o'ziga xos ko'rinadigan paytlar bor, ba'zida bu xususiyatlar "keskinlashishi" mumkin va ko'pincha ular o'z-o'zidan paydo bo'ladi, ba'zi omillar ta'siri ostida va tegishli sharoitlarda. Psixologiyada bunday keskinlashuv (aniqrog'i xususiyatlarning intensivligi) xarakterli aksentuatsiya deb ataladi.

Tadqiqotchi X.Jurayevning fikricha xarakterning aksentuatsiyasi - bu shaxsni "oddiy" odamdan ajratib turadigan shaxs xarakter aksentuatsiyasini belgilangan talablar asosida diagnostikasini amalga oshirish orqali turli salbiy holatlarni oldini olish imkoniyati paydo bo'ladi. Aynan xarakter aksentuatsiyasi bu jadallik bilan namoyon bo'lishi o'smirlik davriga borib taqaladi bunday psixologik xususiyatlar judayam o'zgaruvchanligi bilan ajralib turadi o'smirlarda bir qancha aksentuatsiya tiplari ijtimoiy sharoitlarda va oilaviy muxitda ijobiy yoki salbiy bo'lib shakilanadi bu esa o'smirlar egalab turgan davra, faoliyat jarayonlariga va dustlar davrasidagi munosabatlar erarxyasida shakilanadi.

O'tgan asrning ikkinchi yarmida, ya'ni 1968 yilda nemis psixiatri K. Leonhard "aksentuatsiya" tushunchasini kiritdi. U buni me'yordan chetga chiqish, individual xususiyatlarning haddan tashqari kuchayishi deb ta'riflagan. To'qqiz yil o'tgach, 1977 yilda, sovet olimi A.E. Lichko aniqroq va torroq "belgi aksentuatsiyasi" so'zini ishlatishni taklif qildi. Aynan mana shu ikki olim (K. Leonhrad va A. E. Lichko) psixologiya faniga beqiyos hissa qo'shdilar, aksentuatsiyalarning yaqin, bir -birini to'ldiruvchi tushunchalari va tasniflarini ishlab chiqdilar. Xarakterning aksentuatsiyasi - bu ba'zi xususiyatlarning haddan tashqari ifodalanishi. Urg'u - bu odamning ichki dunyosidagi nomutanosiblik va nomutanosiblik belgisidir.

Biz mazkur mavzu bo'yicha adabiyotlarni nazariy ko'rib chiqdik, tadqiqotning uslubiy asoslarini aniqladik. Maxsus adabiyotlarni o'rganish jarayonida biz shaxslarda

yuzaga keladigan aksentuatsiya tiplari va ularni faoliyat davomida qanday yuzaga kelishi va undagi psixologik himoya ongsiz va ong o'rtasidagi va turli xil hissiy munosabatlar o'rtasidagi qaramaqarshiliklar doirasida xatti-harakatlarning buzilishining oldini olishga qaratilgan normal mexanizm sifatida ta'riflangan degan xulosaga keldik.

Nemis olimi K. Leonhard tomonidan taklif qilingan aksentuatsiyalarning birinchi ilmiy tasnifi ham xarakter tipologiyasi hisoblanadi. Bu shaxsning atrofidagi odamlar bilan muloqot uslubini baholashga asoslangan.

K. Leonhardning tipologiyasi keng tanildi, ammo Andrey Lichko tomonidan ishlab chiqilgan ta'kidlash turlarini tasnifi, uni yaratishda K. Leonhard va P. Gannushkin (u psixopatiyalar tasnifini ishlab chiqdi) asarlariga tayanib, yanada ommalashdi. Ushbu tasniflarning har biri xarakter aksentuatsiyasining ayrim turlarini tavsiflash uchun mo'ljallangan bo'lib, ularning ba'zilari (ham Leonhard tipologiyasida, ham Lichko tipologiyasida) ularning namoyon bo'lishining umumiy xususiyatlariga ega.

K. Leonhard xarakterlar aksentuatsiyasi tasnifini uchta guruhga ajratdi, ular u tomonidan aksentuatsiya kelib chiqishiga qarab, aniqrog'i, ular lokalizatsiya qilingan joyga (temperament, xarakter yoki shaxsiy darajaga bog'liq) qarab ajratilgan. Hammasi bo'lib K. Leonhard 12 turni aniqladi va ular quyidagicha tarqatildi:

□ temperament (tabiiy tarbiya) tarkibiga gipertimik, distimik, affektivlabil, affektiv-yuksak, xavotirli va hissiy turlar kiradi;

□ olim namoyishkorona, pedantik, tiqilib qolgan va hayajonli turlarni xarakterga bog'lagan (ijtimoiy shartli ta'lim);

□ shaxsiy daraja ikki turni o'z ichiga olgan - qo'shimcha va introvert.

A.E. Lichkoning fikricha, xarakterli aksentuatsiyalarni tasniflashning o'ziga xos xususiyati shundaki, sovet olimi uni o'smirlar va yigitlarning deviant xulq –atvorini kuzatish natijalari asosida qurgan. Uning nazariy asosi K. Leonhard va sovet psixiatri P. B. Gannushkinning ishlari edi.

A.E. Lichko o'smirlar bilan ishlagan, lekin uning kontseptsiyasi doirasini bu yosh davri bilan chegaralamagan. A.E. Lichkoga ko'ra xarakterli urg'u berish turlarining tasnifi:

Gipertenziv - Ular haddan tashqari faol, chaqqon, xushmuomala, quvnoq odamlar. Ularning kayfiyati, qoida tariqasida, har doim ko'tarinki kayfiyatda. Shu bilan birga, ular bezovtalanmagan, tartibsiz, ziddiyatli, oson, lekin yuzaki olib ketilgan, o'zlariga juda ishongan, o'z qobiliyatlarini yuqori baholashga moyil, maqtanchoq. Bunday odamlar notinch kompaniyalarni, hayajon va tavakkalchilikni yaxshi ko'radilar.

Sikloid - Bu holatda gipertermiya bir -uch hafta davomida kuzatiladi, so'ng subdepressiya (engil depressiya) bilan almashtiriladi. Ko'tarilgan va tushkun kayfiyatning doimiy o'zgarishi bu turdagi aksentuatsiya nomini keltirib chiqardi.

Ko'tarinki kayfiyat davrida bunday odam xushchaqchaq, tashabbuskor, xushmuomala. Kayfiyat o'zgarganda, qayg'u, befarqlik, asabiylashish va yolg'izlik istagi namoyon bo'ladi. Subdepressiya davrida sikloid turi tanqid va kichik muammolarga juda keskin ta'sir ko'rsatadi.

Labil- Bu turdagi aksentatsiya avvalgisidan kayfiyatning keskin va ko'pincha

oldindan aytib bo'lmaydigan o'zgarishi bilan farq qiladi. Har qanday kichik narsa bunga sabab bo'lishi mumkin. Ruhiiy tushkunlik holatida bo'lgan bunday odamlar yaqinlaridan yordam so'rashadi, yolg'iz qolmaydilar, balki yordamga murojaat qilishadi, so'rashadi, ko'nglini ko'tarish va ko'ngil ochish kerak.

Barkamol shaxs sezgir va sezgir, boshqalarning munosabati uni juda nozik sezadi va tushunadi. Bunday odamlar etakchi, hamdard, mehribon, yaqinlariga qattiq va samimiy bog'langan.

Astenonevrotik - Bu turdagi odamlar intizomli va mas'uliyatli, tartibli, lekin ayni paytda juda tez charchashadi, ayniqsa qiyin aqliy ishni bajarish yoki musobaqada qatnashish kerak bo'lsa. Urg'u, biror narsa noto'g'ri ketganda, asabiylashish, shubhalanish, kayfiyatsizlik, gipoxondriya, hissiy buzilishlar sifatida namoyon bo'ladi.

Sezuvchan- Bu juda nozik, empatik va himoyasiz odamlar, ular quvonchni ham, qayg'uni ham, qo'rquvni ham keskin his qilishadi. Kamtarin, begona odamlar oldida uyatchan, ular eng yaqin odamlar bilan ochiq va muloqot qilishadi.

A.E.Lichkoning ta'kidlash tasnifi bizning davrimizda dolzarb va mashhur bo'lib qolmoqda.

Yashirin aksentuatsiya bu jarayonda shaxsda ko'rinib turibdiki, bu darajani haddan tashqari emas, balki me'yorning odatiy variantlari bilan bog'lash kerak. Oddiy, tanish sharoitlarda, ma'lum turdagi xarakterga xos xususiyatlar zaif ifodalanadi yoki umuman ko'rinmaydi. Uzoq kuzatuv, ko'p tomonlama aloqalar va tarjimai hol bilan batafsil tanishish bilan ham, xarakterning ma'lum bir turi haqida aniq tasavvur hosil qilish qiyin. Biroq, bu turdagi xususiyatlar "eng kam qarshilik ko'rsatish joyi" ga talablarni kuchaytiradigan vaziyatlar va ruhiy shikastlanishlar ta'siri ostida, ba'zida kutilmaganda, ochiq -oydin paydo bo'lishi mumkin. Har xil turdagi, hatto og'ir bo'lgan psixogen omillar nafaqat ruhiy kasalliklarga olib kelmaydi, balki xarakter turini ham ochib bermasligi mumkin. Agar bunday xususiyatlar aniqlansa, bu, qoida tariqasida, sezilarli ijtimoiy moslashuvga olib kelmaydi.

Odanning xarakterini aksentuatsiyasini normaning chegarasi sifatida patologiyadan ajratish uchun maxsus mezon mavjud. Ularning faqat uchasi bor:

1. Agar xarakter barqaror bo'lsa va hayot davomida deyarli o'zgarmasa, patologik deb nomlanadi.

2. Xarakterning salbiy namoyon bo'lish darajasi ham tashxis qo'yish uchun juda muhimdir. Agar odamda psixopatiya bo'lsa, unda xuddi shunday salbiy xususiyatlar u hamma joyda, ishda va uyda, yaqin atrofda va begonalar orasida namoyon bo'ladi. Agar inson sharoitga qarab o'zgarib tursa, demak biz xarakter aksentuatsiyasining xususiyatlari haqida alohida gaplashamiz.

3. Eng ajoyib belgi - bu insonning o'zi va uning atrofidagilarning xarakteri tufayli qiyinchiliklarning paydo bo'lishi. Agar xususiyatlar ijtimoiy moslashishga xalaqit bermasa, demak, biz psixopatiya haqida emas, aksentuatsiya to'g'risida gaplashamiz.

Xarakterni aksentuatsiya qilish - bu individual xususiyatlarni kuchaytirish natijasida normaning o'ta variantlari. Xarakterni o'ta noqulay sharoitlarda aksentuatsiya qilish patologik buzilishlarga va shaxs xulq-atvorining o'zgarishiga, psixopatiyaga olib kelishi mumkin, ammo uni patologiya bilan aniqlash noo'rin. Xarakter xususiyatlari biologik qonuniyatlar (irsiy omillar) bilan emas, balki ijtimoiy (ijtimoiy omillar) bilan belgilanadi.

Anik aksentuasiya - me'yorning eng sunggi variantiga tegishli. U doimiy bo'lgan ma'lum bir xarakter tipi belgilarini aks etishi bilan ifodalanadi. Aksentuatsiyaning bu darajasi o'smirning yaqinlaridan to'plagan ma'lumot tengdoshlari orasidagi kuzatish. diagnostik so'rovnomalar orqali aniqlanadi. Ammo ma'lum tip belgilarining ifodalanganligi ijtimoiy adaptasiyaga tusiqli bo'la olmaydi. O'smir yosh davrida xarakter xususiyatlari o'tkirlashadi, qarshiligi eng kam bo'lgan xususiyat sifatida yo'nalgan psixogen omillar ta'sirida adaptasiyaning vaqtincha buzilishi xulq-atvorda «og'ishlar» bo'lishi mumkin.

Yashirin aksentuasiya - bu me'yorning eng oxirgi varianti emas, balki me'yorning odatdagi variantiga tegishlidir. Odatdagi o'rganilgan sharoitda ma'lum bir xarakter tipi kuchsiz yoki umuman ifodalanmagan bo'ladi. Hatto uzoq vaqt davomida o'smir kuzatilganda xam har tomonlama o'zaro munosobatlarda xam uning tarjimai holi bilan tanilganda xam xarakterning ma'lum tapini aytish qiyindir. Ammo ushbu tip belgilari «eng kam qarshilik ko'rsatuvchi joyga» yuqori talablar ko'yilgan vaziyat va ruxiy shikastlar ta'siri ostida kutilmaganda yorqin yuzaga chiqishi kuzatiladi. Bu ikki aksentuasiya darajasi turli omillar ta'sirida bir-biriga o'tib turishi mumkin: Bu omillar ichida oila tarbiyasining xususiyatlari. ijtimoiy muhit, kasbiy faoliyat. jismonan sog'lik muhim rol o'ynaydi.

Deviant xulqli o'smirlar va voyaga yetmagan huquq buzarlardan yakka tartibdagi korreksiya ishlarini quyidagi uslublarda olib borish tavsiya etiladi:

1. "Psixoterapevtikoyuna" vositasi – o'zini tashqaridan ko'rishga imkoniyat yaratib, shartli ravishda o'zini tushunishni rivojlantirish;

2. "Muqobil yo'llar" vositasi – noto'g'ri axloq-odob me'yorlarini namoyon qilgan o'smirlarga to'g'ri yo'l ko'rsatish;

3. "O'rniga-o'rin" vositasi – xarakterida, fe'l-atvoridagi bo'shanglik, iroda va kuchli ruhiy quvvat kabilar bilan o'rniga o'rin almashtirish, to'ldirish taklif qilinadi;

4. "Ijoiy ijtimoiy faoliyatni singdirish" vositasi – ruhshunosning salbiy dunyo qarashni o'zgartirib, ijobiy fikrlashga ta'sir qilishi;

5. "Ma'naviy immunitet hosil qilish" usuli – namunaviy, ideal axloq-me'yorlariga ega bo'lishni maktabdan, hayotdagi misollardan keltirish, ba'zi insonlarning salbiy ta'siriga qarshi immunitet hosil qilish;

6. "Ko'rsatmalar, qoidalar" usuli – oilaviy ruhiy terapiya vositasida oila a'zolarining qilishi kerak bo'lgan ishlari qonun-qoidasini belgilaydi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, xarakterdagi ba'zi xususiyatlarni ta'kidlash, ularning kuchi va namoyon bo'lish xususiyatlari jihatidan ko'pincha odamning odatiy xatti-harakatlari chegaralaridan chiqib ketishiga qaramay, ular o'zlarini patologik namoyishlar bilan bog'lashlari mumkin emas. Xarakterli aksentuatsiyalarni rivojlantirishda o'zgarishlarning ikki guruhi ajratiladi: vaqtinchalik va doimiy. Birinchi guruh o'tkir hissiy reaksiyalar, psixoga o'xshash buzilishlar va psixogen ruhiy kasalliklarga bo'linadi. O'tkir ta'sirchan reaksiyalar bunday odamlar o'zlariga turli xil shikast etkazishi, o'z joniga qasd qilishga urinishlar (intrapunitiv reaksiyalar) bilan tavsiflanadi. Ushbu xatti-harakatlar sezgir va epileptoid aksentuatsiyasi bilan yuzaga keladi. Shuni esda tutish kerakki, qiyin hayotiy sharoitlar, travmatik omillar va inson psixikasini yo'q qiladigan boshqa omillar natijasida aksentuatsiyalarning namoyon

bo'lishi kuchayadi va ularning takrorlanish chastotasi oshadi. Va bu turli xil nevrotik va histerik reaksiyalarga olib kelishi mumkin.

Aksentuatsiya fonida nevrozlar va depressiya rivojlanadi. Doimiy o'zgarishlar xarakter aksentuatsiyasining aniq turidan yashirin holatga o'tish bilan tavsiflanadi. Ehtimol, stress va tanqidiy yoshga uzoq vaqt ta'sir qilish bilan psixopatik reaksiyalar paydo bo'lishi, bolani noto'g'ri tarbiyalash oqibatida aksentuatsiya turlarini biridan ikkinchisiga o'tishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Deviant xulq-atvor psixologiyasi I.M.Xakimova O'quv qo'lanma Toshkent 2014.
2. Jurayev X. Shaxs ijtimoiy ximoyasizligini ogishgan xulq atvorga tasirini ijtimoiy psixoanalitik mexanizmlari //BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2022. – T. 2. – №. 1. – C. 9-12
3. Jurayev, X. O. (2023). O 'SPIRINLIK YOSHIDA SHAXSDA STRESSLI VAZIYATLARDA INDIVIDUAL KOPING STRATEGIYALARNING O'RNI VA AXAMIYATI. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 512-515.
4. Burlachuk F. Psixodiagnostika. "Piter", 2002.
5. Ananev B.G. "CHelovek kak predmet poznaniya". "Piter", 2001.